

Danylenko A. The formation of new standard Ukrainian: From the history of an undeclared contest between Right- and Left-Bank Ukraine in the 18th c. // Die Welt der Slaven. 2008. Bd. 53. P. 82–115.

Ferguson Ch. Diglossia // Word. 1959. Vol. 15. P. 325–340.

Thomas G. The role of diglossia in the development of the Slavonic literary languages // Slavistična revija. 1989. № 1/3. S. 273–282.

Wexler P. Diglossia, language standardization and purism: Parameters for a typology of literary languages // Lingua. 1971. Vol. 27, № 4. P. 330–354.

Паступіў у рэдакцыю 11.11.2014.

Ігар Паўлавіч Клімаў – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай філалогіі і сусветнай літаратуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў.

УДК 811.161.3'04'38

М. І. СВИСТУНОВА

ТЭКСТАВЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ КАТЭГОРЫІ ДЫЯЛАГІчнасці Ў ПАЛЕМІЧНЫХ ТВОРАХ ІПАЦІЯ ПАЦЕЯ

Рэзюме. Рассматриваются текстовые средства выражения (маркёры) категории диалогичности, выявленные в трех старобелорусских текстах конца XVI – начала XVII в. («Уния», «Справедливое описание», «Гармония»), авторство которых принадлежит Ипатию Потею. Основной предмет исследования – ссылки, репрезентирующие речевую деятельность «третьих» лиц. Выявленные ссылки классифицированы по группам, среди которых выделяются ссылки на слова и произведения отцов церкви; ссылки, репрезентирующие речевую деятельность идейных оппонентов; ссылки на слова высших христианских авторитетов; ссылки на церковные документы и законы. Делается вывод о связи этого соотношения со временем написания текста – до заключения Брестской церковной унии 1596 г. или после нее, а также с целями создания самого произведения.

Ключевые слова: диалог; категория диалогичности; текстовые средства выражения (маркёры) диалогичности; сноски; маргиналии; ссылки; цитирование; реципиент; адресат и адресант высказывания; старобелорусский язык; религиозная полемика.

Abstract. The article deals with the textual expression means (markers) referred to the category of the dialogueness, which have been found out in three old-belarusian texts from the XVI – beginning of the XVII centuries such like «Uniya», «Spravedlivoye Opisaniye», «Harmony». The author is the famous writer and polemist Ipatiy Potey. The main subject of the research consider to be references to the words of the so called «third» persons. The found references are classified into groups like refences to the words and works of Church Fathers; references to the ideological opponents; references to the high authorities of Christianity; references to the church documents and Religious law. The author of the article concluded that thess statistics correlate with the time of text's apperiance and with the time, when the Brest Church Union in 1596 was signed and afterwards, as well as with the communicative aimes of the texts.

Key words: dialogue; dialogueness cathegorie; textual expression means (markers) of the dialogue; foot notes; references; citation; recipient; addressat and addressee; old Belarusian language; religiose polemics.

Сярод твораў рэлігійнай палемікі, напісаных з нагоды заключэння Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 г., можна выдзеліць цэлую групу сачыненняў, аўтарам якіх быў Іпаціў Пацей, берасцейскі і ўладзімірскі ўладыка (1593–1599), уніяцкі мітрапаліт (1599–1613). І хаця яго імя адкрыта стаіць толькі пад «Лістамі да князя Астрожскага» (1598) і пад «Адказам клірыку Астрожскаму» (1599), сёння не выклікае сумнення прыналежнасць ананімна выдадзеных «Антырызіса» (1599, 1600), «Уніі» (1595), «Справядлівага апісання» (1597) і «Гармоніі» (1608) яго ж пярэ. Тэксты трох апошніх твораў і сталі аб'ектам гэтага даследавання. «Унія» адносіцца да перыяду падрыхтоўкі веразлучэння, «Справядлівае апісанне» выйшла неўзабаве пасля берасцейскіх падзей і з'яўляецца маладаследаваным творам (гл. Галенчанка 2008, 131–137), паколькі тэкст яго не перавыдаваўся і ў сучаснасці цяжкадаступны, а «Гармонія» – адзін з апошніх палемічных твораў І. Пацея.

Мова твораў І. Пацея выразна адрозніваецца ад мовы іншых рэлігійна-палемічных сачыненняў і аўтараў багатым праяўленнем магутнай народна-гутарковай плыні, а таксама адметнай вобразнасцю і эмацыянальнасцю, што не магло не ўплываць на рэцыпіентаў (чытачоў і слухачоў). З'яўляючыся творами рэлігійнай палемікі, якая рэалізоўвае дыялог (а часам і палілог) розных меркаванняў, поглядаў, пазіцый адносна духоўных спраў, пэўную цікавасць уяўляюць яны і для вывучэння такой функцыянальнай семантыка-стылістычнай катэгорыі, як дыялагічнасць.

У сучаснай лінгвістыцы дыялагічнасць разумеецца больш шырока, чым уласна дыялог (гл. Захарова), што звязана з развіццём ідэй М. М. Бахціна (гл. Корниенко 2010, 128–130). Па сутнасці, любое, нават фармальна маналагічнае, выказванне адресанта арыентавана на ўспрыманне яго адресатам, што дазваляе гаварыць пра дыялагічнасць любога маўленчага акта. У адпаведнасці з канцэпцыяй М. М. Кожынай дыялагічнасць разумеецца як «выраженное в тексте средствами языка взаимодействие общающихся, понимаемое как соотношение двух или более смысловых позиций, как учет адресата (в широком смысле, в том числе и второго Я), отраженный в речи, а также эксплицированные в тексте признаки собственно диалога» (Кожина 1986, 36). Сродкамі выражэння дыялагічнасці «могут быть любые языковые и речевые (текстовые) средства, способы организации речи, включая композиционные, которые направлены на достижение адекватного понимания текста (и в основном достигают этой цели)» (Там же, 75).

Катэгорыя дыялагічнасці выражаецца праз спецыфічныя сродкі – маркёры дыялагічнасці, якія дапамагаюць аўтару выявіць уласную пазіцыю і адначасова скіраваць свае тэксты на рэцыпіента (чытача або слухача), наладзіць «віртуальны» кантакт з ім, акцэнтаваць увагу рэцыпіента на найбольш

важнай інфармацыі. Маркёры дыялагічнасці выконваюць наступныя функцыі: 1) рэпрэзентацыю плана маўлення «трэціх» асоб («першая» асоба – адрасант выказвання, «другая» – адрасат); 2) указанне на характар узаемадзеяння сэнсавых пазіцый; 3) эксплікацыю аўтадыялагічнасці; 4) пабуджэнне (гл. Дускаева 2006, 131).

Адрозніваюць моўныя (лексічныя, марфалагічныя, сінтаксічныя) і ўласна тэкставыя сродкі выражэння катэгорыі дыялагічнасці. Да апошніх можна адносіць зноскі, спасылкі і звароты да чужога меркавання (гл. Валгина 2003, 107). Тэкставыя сродкі выражэння дыялагічнасці і сталі прадметам даследавання ў гэтым артыкуле.

Адразу ж неабходна адзначыць, што друкаваныя, гэта значыць зробленыя (хутчэй за ўсё) самім аўтарам, зноскі (маргіналіі, глосы, «произвольники») – заўвагі ў форме асобных слоў ці цэлых выказванняў, пададзеныя па-за асноўным тэкстам: на палях або над/пад асноўным тэкстам, на не занятых тэкстам старонках, – намі не разглядаліся, паколькі выкарыстоўваліся не арыгінальныя, а перавыдадзеныя тэксты твораў «Унія» і «Гармонія», і толькі мікраформа «Справядлівага апісання» дае ўяўленне пра рэальнае прадстаўленне зноскі у тэксце гэтага твора. У перавыданні «Уніі» маргіналіі змешчаны, аднак незразумела, якія з іх аўтарскія, а якія рукапісныя (гэта значыць зроблены пасля выхаду кнігі з друку). Тэкст «Гармоніі» маргіналіі наогул не ўтрымлівае (ва ўсякім разе ў перавыданні твора ў «Рускай гістарычнай бібліятэцы» яны не адзначаны, што само па сабе выклікае сумненні, таму што рэлігійна-палемічныя тэксты, як правіла, утрымліваюць друкаваныя, а часта і рукапісныя зноскі). У двух першых тэкстах акрамя друкаваных маюць месца шматлікія рукапісныя зноскі, вельмі цікавыя і вартыя спецыяльнага вывучэння. Яны, безумоўна, таксама ўдзельнічаюць у стварэнні своеасаблівага пазачасовага дыялогу, аднак паколькі гэтыя зноскі не належаць аўтару асноўнага тэксту І. Пацею, то ў гэтым артыкуле намі не разглядаюцца.

Тэрмін «спасылка» мы будзем разумець вельмі шырока – як любую рэпрэзентацыю маўлення «трэціх» асоб, у тым ліку і зварот да чужога выказвання або меркавання, і цытацыю, з указаннем канкрэтнай крыніцы або без такога ўказання. У адрозненне ад зноскі спасылка прадстаўлена непасрэдна ў асноўным тэксце твора.

У ходзе рэлігійнай палемікі для абгрунтавання ўласных слоў, вывадаў і меркаванняў І. Пацей звяртаўся не толькі да выказванняў сваіх непасрэдных апанентаў, але і да іншых крыніц: свяшчэнных тэкстаў, сачыненняў, напісаных хрысціянскімі дзеячамі, работ антычных гісторыкаў і філосафаў, дзяржаўных дакументаў і дакументаў розных рэлігійных арганізацый, прыватнай перапіскі дзяржаўных, палітычных і рэлігійных дзеячаў. Багатыя на спасылкі і разглядаемыя тэксты.

«Унія»

З трох прааналізаваных менавіта тэкст «Уніі» (1595) найбольш насычаны спасылкамі. Відаць, да выхаду гэтай кнігі аўтар рыхтаваўся загодзя і грунтоўна. Як ён сам паведамляе, *умыслилеть вократце о каждом артыкуле (съ тыхъ, о которые споръ идетъ) некоторыхъ светыхъ отецъ писма ку ведомости людемъ подати, абы, то читаючи, разумели и обачилисе въ томъ, слушне ли тое згоды бегаютъ* (Унія, 7 адв.). Як вынік, асноўная колькасць спасылак, што і склала **першую** групу, – гэта ўказанні на словы і творы айцоў царквы: *Офанасей (11)*, Иоанъ Златоустый (9), Даниль пророкъ (8), Иоанъ светый (8), Павелъ апостоль (8), Василей Великий (6), Кириль Александрейский (7), Епифаней (6), Иреней (3), Ницефоръ (3), Амбросій Медиолямскій (2), Григорей Двоесловъ (2), Весарионъ (2), Григорей Назианзенскій (2), Дамаскинъ (2), Кириль Ерусалимскій (2), Августинъ светый (1), Анастасей (1), Гиларий (1), Григорей Тавматурскій (1), Евномей (1), Евсибей Емисенскій (1), Еронимъ светый (1), Игнатей (1), Иполитъ (1), Максимъ (1), Метафрастъ Семионъ (1), Тарасей (1), Феофилактъ (1)*. Да гэтага маюцца яшчэ спасылкі на словы *Виктора папы (2) і Устияна Старшего, цесаря (1)*. Варта падкрэсліць, што тут улічаны толькі спасылкі на вуснае ці пісьмовае маўленне названых асоб, гэта значыць спасылкі на іх выказванні або творы. Гэтыя ж імёны адзначаюцца ў тэксце і з намінацыйнай функцыяй, якая не з'яўляецца галоўнай для маркёраў дыялагічнасці, і ў такіх выпадках у разлік намі не браліся. Усяго выяўлена 97 фіксацый указанняў на словы і творы айцоў царквы. Прывядзём некаторыя прыклады: *Офанасей – 2. Въ книгахъ «О единостве веры» яснее визнаваеть, и тые слова его суть* (Унія, 9); *Иоанъ Златоустый – 5, который въ казаню своемъ, въ книгахъ 5, гомилии 1, о складе вѣры такъ мовить* (Унія, 12 адв.); *Чого и пророкъ Даниль подпираеть тыми словы* (Унія, 34 (земля) – 34 адв.); *А яко Иоанъ светый въ «Апоколипсии» пишеть* (Унія, 34 адв.); *Павель светый зоветъ его человекомъ безакония и сыномъ погибели и придаеть, же...* (Унія, 31 адв. – 32); *Василей Великий – 4, на главу 9 Исаия пророка пишеть* (Унія, 16 адв.); *Кириль Александрейский – 7, листу 10 до Несторья и въ листѣ 11 до духовныхъ и до людей Костентинопольскихъ пишеть* (Унія, 21-Е); *Григорей Назианзенский – 3. Въ орацихъ своей на светила светые, близко конца, пишеть* (Унія, 16 адв.); *А Амбросій Медиолямскій мовить, же антихристъ выидеть съ поколѣнья Данъ срокгій судья, окрутный тыранъ* (Унія, 42-Кв) і інш.

Зрэдку спасылкі могуць мець падвоены характар, калі рэпрэзентуецца план маўлення «трэціх» асоб, пададзены са слоў «чацвёртай», напрыклад: *Григорей Тавматурскій – 1. Который у вызнанью веры, отъ Бога взятое, о чомъ свѣдчытъ Григорей Низкий, описуючы житіе его, тотъ такъ мовить* (Унія, 9-В). Выкарыстанне спасылак наогул і асабліва падвоеных спасылак сведчыць, па-першае, пра добрае веданне І. Пацеем адпаведнай літаратуры і ўменне ў ёй арыентавацца, падбіраць адпаведныя

* Тут і далей у круглых дужках пасля асобных слоў прыводзіцца агульная колькасць іх словаформ. – М. С.

ілюстрацыі, якія валодаюць найбольшай сілай уздзеяння на рэцыпіентаў, а па-другое, пра ўсведамленне аўтарам неабходнасці ўказваць дакладныя крыніцы выказвання. Гэта, у сваю чаргу, гаворыць пра ўважлівае стаўленне да рэцыпіентаў, у якіх можа ўзнікнуць жаданне ці неабходнасць самім звярнуцца да першакрыніц, а таксама пра сталую літаратурна-пісьмовую традыцыю пашпартызацыі спасылкаў, якая ў час напісання аналізуемых тэкстаў, на мяжы XVI і XVII стст., існавала ў старабеларускай мове.

Другую па колькасных паказчыках групу ў тэксце «Уніі» складаюць спасылкі, што рэпрэзентуюць маўленне ідэйных апанентаў, – 19 фіксацый. Часцей за ўсё апанентамі аўтара з'яўляюцца невядомыя праціўнікі уніі, якія выступаюць у абагуленым вобразе і называюцца І. Пацеём *нѣкоторые* (7) або *иные* (1): *Нѣкоторые мовятъ, ижъ волимо до Арияновъ, до новокрещенцовъ удатися, анижли быти подъ властію папежскою и згодитисе съ папежниками* (Унія, 4 адв.); *Вѣмъ, же нѣкоторые телерь мовятъ нестыдливее на насъ, яко быхмо ихъ одъ правдивыхъ пастырей церкви Божое отводити мели, и антихрестови Римскому въ моцъ и послушенство поддавали* (Унія, 28); *А иные мовятъ, же Духъ Светый походитъ одъ Отца и отъ Сына единымъ исхождениемъ и единымъ дыханиемъ* (Унія, 8-Бд). Часам Пацей ніяк не называе такі абагулены вобраз апанентаў, выкарыстоўваючы складаныя сінтаксічныя канструкцыі з даданай няпэўна-асабовай часткай, якая выражана дзеясловам маўлення ў форме 3-й асобы множнага ліку, напрыклад: *Што если такъ есть, тогды то неправда, што на папежовъ повѣдають, якобы кождый зъ нихъ мѣлъ быти антихрестомъ, почавши отъ Бонифацыуша Третего* (Унія, 32 адв.); *а што повѣдають, же се папежъ надъ всѣхъ вынесъ и вывышилсе надъ тое, што есть речено богомъ* (Унія, 35 (земля)), або з утвораным ад яго дзеепрыслоўем: *А о пастырахъ церкви Божое, которымъ поручено межѣ проказою и непроказою розсужати, ничого не дбають, повѣдаючи, непотреба дей попу грѣховъ своихъ повѣдати, одно Богу, который видитъ [с]крытости сердечные* (Унія, 46 адв. – 47-Лг). У якасці суб'екта дзеяння ў такіх выказваннях выступаюць тыя самыя *нѣкоторые* апаненты.

Яшчэ адна намінацыя праціўнікаў – *геретыкове* (4) – звязана з вызнаннем апанентам ці апанентамі якога-небудзь пратэстанцкага кірунку ў хрысціянстве: *Одно геретыкове явныя... насъ такимъ балвофальцами, а еще спроснейшими, нижъ папежниковъ, зовутъ* (Унія, 28 адв. – 29 (зело)); *што если есть балвофалство, яко геретыкове мовятъ* (Унія, 35 (земля)).

Часам аўтар называе рэцыпіента *ты* (4), маючы на ўвазе чалавека праваслаўнага веравызнання. Аднак сама сінтаксічная канструкцыя і кантэкст не патрабуюць выкарыстання асабовага займенніка *ты*, які з гэтай прычыны і апускаецца: *Але ми речешъ на то, жесмы ее* (Пасху. – М. С.) *слушне отпоровали* (Унія, 27-Жг); *Але ми речешъ* (Унія, 27 адв.); *Правду мовишь, ижъ отступовати не годитсе, але самыхъ себе поправитъ, абыхмо лѣпѣй о той пасхальи розумѣли, годитсе!* (Унія, 27 адв.); *А если ми речешъ, же се зъ нами лѣпѣй згажають, анижли зъ Римляны... правду мовишь* (Унія, 29 адв.). Паказальна, што прыведзеныя прыклады згрупаваны на суседніх старонках часткі «О календару».

І. Пацей стварыў абагулены вобраз неразумнай, неадукаванай праваслаўнай супольнасці, у адным з выказванняў назваўшы яе *неукая Русь* (1): *Але я для своео неукоо Руси, которые, яныхъ геретыковъ въ томъ наследуючы, а ихъ кламливому писанію вѣрочи, также смѣють называти папежа антихрестомъ!* (Унія, 28 адв.). Відавочна, што аўтар выказвае заклапочанасць тым, каб яго паства, браты па веры (а на час напісання «Уніі» Пацей быў праваслаўным епіскапам) атрымалі належную інфармацыю, разабраліся ў сітуацыі і, адпаведна, змаглі зрабіць правільны выбар*.

Перыферычным тэкставым сродкам выражэння дыялагічнасці ў тэксце «Уніі» з'яўляюцца загалюкі двух раздзелаў. Гэтыя кампазіцыйныя часткі тэксту змяшчаюць указанні на маўленне «трэціх» асоб-апанентаў і таму аднесены да другой групы спасылкаў: *Артыкул 2. О чисцу, о который се тежъ наши спречають, наслѣдуючы въ томъ всихъ геретыковъ и иновѣрцовъ, которые твердятъ, ижъ чистца нѣтъ, а затымъ и памети, и молитвы, и приношения за умерлыхъ быти прожние поведаютъ* (Унія, 15 адв.); *Артыкулъ 3. О зверхности епископа Римского, которого се наши брыдятъ, повѣдаючи, якобы не мѣлъ быти первопрестолникомъ и старшымъ надъ всеми епископы* (Унія, 17 адв.). У назвах саміх раздзелаў рэпрэзентуюцца выказванні, якія будуць падлягаць абмеркаванню.

Трэцяя група прадстаўлена спасылкамі на словы найвышэйшых хрысціянскіх аўтарытэтаў. Пяць разоў у тэксце «Уніі» адзначаны спасылкі на словы Хрыста (пры гэтым адзін раз ён названы *Збавитель*, у астатніх выпадках – *Христось*), двойчы – на словы Святога Духа. Усяго 7 фіксацый. Некаторыя прыклады: *самъ Христось светчитъ тыми словы* (Унія, 40 адв.); *о чомъ Збавитель правдиве поведиль: если иншыи прыйдетъ во имя свое, оного приимите* (Унія, 41-К); *Бо такъ Духъ Светый въ объявенью мовитъ* (Унія, 40 адв.). Натуральна, што для чалавека, інтэграванага ў культуру, заснаваную на рэлігійным, у дадзеным выпадку – хрысціянскім, светаўспрыманні, выказванні такіх аўтарытэтаў з'яўляюцца найвышэйшай мудрасцю і кіраўніцтвам для жыццядзейнасці.

Апошнюю, **чацвёртую**, групу склалі дзве спасылкі на царкоўныя дакументы – Саборныя правілы: *Тогожъ собора Средского правило 7 ширей о томъ описуетъ* (Унія, 22 адв.); *въ Константинополи правило 3 и во Средцы правила 3 толкъ такъ пишетъ* (Унія, 22-Ев). Увогуле ж у тэксце «Уніі» называецца вялікая колькасць канкрэтных крыніц, да якіх аўтар адсылае цікаўных. Аднак яны не рэпрэзентуюць

* Так, у прадмове да чытача І. Пацей піша пра сваё прызначэнне як духоўнай асобы: *Ижъ то есть повинность пастыра каждого, хрестіянскій брате православія Руского, о стадѣ собѣ поручономъ чути и съ полностю старатися, якобы отъ волковъ и иныхъ окрутныхъ бестый пожрано не было и въ расхищеніе не пришло* (Унія, 1-А).

маўленне якіх-небудзь удзельнікаў дыялогу, якім па сваёй сутнасці з'яўляецца палемічны тэкст, не дэманструюць зварот да чужога меркавання, выконваюць намінацыйную ролю, а таму і не сталі аб'ектам нашай увагі ў гэтай рабоце.

«Справядлівае апісанне»

Твор «Справядлівае апісанне» (1597) меў на мэце не абгрунтаванне догматаў веры ці спрэчных палажэнняў веразлучэння, а выклад берасцейскіх падзей і палеміку з «няправільным» іх асвятленнем праціўнікамі вяртання да былой хрысціянскай еднасці, якое існавала да падзелу 1054 г. на Усходнюю і Заходнюю царквы, а менавіта так разумее Берасцейскае пагадненне сам І. Пацей (гл. Свістунова 2011, 291–304). У прадмове аўтар паведамляе: *Здаломісе на то за речъ слўшнѣю дла ведомости певѣне"шое всимъ тѣю справѣ* (Берасцейскі сабор, на якім была абвешчана унія. – М. С.) *котороємъ добре ведомъ и на штомъ вчима своима гледель дла престроги людемъ што накоротше" на писме выдати* (Справ. апіс., Аг адв.). Аднак адна ў самім тэксце спасылка няма. Сярод выяўленых вылучаюцца чатыры групы спасылак.

Першая ў колькасных адносінах група – гэта спасылкі, якія рэпрэзентуюць план маўлення ідэйных апанентаў аўтара. Прывядзем некалькі прыкладаў фіксацый. Пры гэтым самі апаненты нават не называюцца, выступаючы ў абагуленым зборным вобразе, напрыклад: *Напередъ што поведають іаковы то іакнѣ" новые речы и нигды в томъ панстве неслыханые початисе мели* (Справ. апіс., Аг адв.); *Ѣще тежъ моватъ іако бы то безъ ведомости иньшихъ статисе мело* (Справ. апіс., Бг адв.); *А што поведають іаковы мель быти аньтимисъ скиненъ, то щираа неправда и потваръ володимеръского* (Справ. апіс., Лв адв.). Праводзячы паралель з «Уніяй», такіх апанентаў можна было б назваць *нѣкоторые* або *иньшие*.

Аднойчы сваіх апанентаў І. Пацей адкрыта называе *противници*: *Ѣмотрижъ тѣтъ хрестия"ски" брате если правдѣ моватъ проти"ници, іаковы то новые речы зачатисе мели* (Справ. апіс., Ад адв.). Пад гэтай назвай тут выступаюць не столькі апаненты І. Пацея як пісьменніка-палеміста, колькі праціўнікі уніі.

Двойчы апанентамі І. Пацея, словы якіх ён прывёў для далейшага абвяржэння, выступілі адзінаверцы аўтара – праваслаўныя чытачы, аднак яны прадстаўлены, як гэта адзначалася і ў папярэдне прааналізаваным творы, у абагуленым вобразе. Іх можна было б прадставіць асабовымі займеннікамі ты і вы, аднак выкарыстанне апошніх не з'яўляецца абавязковым: *А если речешъ не самъ былъ, але дван владыкове* (Справ. апіс., Д); *Але вемъ што еще речете, ѿстѣпили пастырен своихъ ѿцовъ и доброеевъ своихъ* (Справ. апіс., Ва).

Другая група прадстаўлена спасылкамі на царкоўныя правілы, зафіксаваныя дакументальна (усяго пяць фіксацый): в *книгахъ синодовыхъ перъвыхъ, листу ,сле, в предословии собору никенского перъвого А тѣтъ слѣхъи што пишеть* (Справ. апіс., Дг); *паметаючы на правило четвъртое собору сардыке"ского, которое такъ мовить* (Справ. апіс., Иг адв.); *А засте запаметали што моватъ правила апостольские, мѣ, и ѡг, хговы вшолъ до соборыща жидовъского альбо поганъского и геретыческого, и помолысь с ними и дален мовить* (Справ. апіс., Мв); *Слѣхъи же іако таковыє домы называеть правило ,да, собору каръфагенъского четвъртого* (Справ. апіс., Ёг адв.); *Читанже еще себе правило ,ле, собора лядюкейского, што о таковыхъ пишеть которые мимо церъковъ вожию где нигде собираютьъся на молитвы и пения* (Справ. апіс., Ёг адв.). Як бачна, Пацей называе не толькі сам дакумент, але і адпаведны сітуацыі канкрэтны пункт з яго.

Трэцюю групу складаюць спасылкі, якія рэпрэзентуюць словы айцоў царквы, а таксама адной свецкай асобы (усяго тры фіксацыі): *Слѣхъи што игънатей светын ѡчень апостолски", до смирянанъ в листе деватомъ w порадыкѣ церъковномъ мовить* (Справ. апіс., Иг); *А тѣтъ слѣхъи што пишеть* (Канстанцін Вялікі. – М. С.) (Справ. апіс., К); *Слѣхъи же дрѣтого цесара хрестия"ского, ѡеждосиа меншого што пишеть до собору ѡе"ского и такъ межы иньшими словы мовить* (Справ. апіс., Кв).

У **чацвёртую** групу ўвайшлі спасылкі на словы найвышэйшых хрысціянскіх аўтарытэтаў (дзве фіксацыі): *мовить дѣхъ светы", внеманте ѡбо себе и всемъ стадѣ, въ немъ же васъ дѣхъ светы" постави епископы, пасти церъковъ господа и бога* (Справ. апіс., Ва – Вб адв.); *А праве іако евангелие пишеть коморы толко цедите, а вельблюда полькаете. Мат"ѡе", ѡг, в чѣжомъ вкѣ порохъ видите, а въ своемъ окрѣтного и великого трамѣ не вачите. Матфен, ѡи* (Справ. апіс., Мг адв.).

Як і ў выпадку з тэкстам «Гармоніі», у тэксце «Справядлівага апісання» ўпамінаецца значная колькасць дакументаў і імёнаў, аднак яны не з'яўляюцца маркёрамі ўласна катэгорыі дыялагічнасці, а таму намі не разглядаліся. Да прыкладу, на старонках Бг – Бг адв. змешчаны прывілей караля Уладзіслава 1443 г. аб царкоўных правах, а на старонках Гв – Гд адв. пададзены пераклад асноўнай часткі лацінамоўнага дакумента папы Клімента аб прыняцці ўсіх праваслаўных Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай (па"ства и деръжавы дочасное намнльшого сына нашего, Жикгимонъта польского, и швецъкого Корола) у лона каталіцкай царквы. Дакумент датуецца наступным чынам: *рокъ ѿ воплощенья господнего тисеча ,фче. – гэта значыць 1595 г.* Такім чынам, у «Справядлівым апісанні» прыведзены лёсавызначальны дакумент аб фактычным заключэнні уніі, прыняты падчас доўгатэрміновага візіту І. Пацея і К. Цярлецкага ў Рым, у апостальскую сталіцу, да Папы Рымскага. Варта адзначыць, што палемічныя тэксты, у тым ліку і належныя І. Пацею, часта ўтрымліваюць у сабе не толькі асобныя цытаты з афіцыйных дакументаў, але нават тэксты цэлых дакументаў, што,

безумоўна, важна як пры вывучэнні палемічнай літаратуры, так і афіцыйна-справовай спадчыны гэтага перыяду. Некаторыя старажытныя дакументы не захаваліся ў арыгінале і вядомы толькі дзякуючы ўключэнню ў рэлігійна-палемічныя тэксты, што надае апошнім яшчэ большую гісторыка-культурную вартасць.

«Гармонія»

«Гармонія» (1608) напісана адмысловым спосабам – частка тэксту падаецца на тагачаснай літаратурнай мове Вялікага Княства Літоўскага, усходнеславянскай у сваёй аснове, а частка – па-польску (у дадзенай рабоце факты з гэтай часткі не ўлічваліся, паколькі яны ў асноўным паўтараюць прыведзеныя ў старабеларускім тэксце). Аўтар так патлумачыў задачы і спецыфіку свайго выдання: *собралемъ нѣкоторыя чельнѣйшыя артыкулы вѣры, сакраментовъ и церымоней обоее церкви, такъ Греческое, яко Рымское, на которыхъ керунтъ и самая истность нележитъ, ку показанью ясному того, ижъ церковь святая Восточная зо всими церымоніями своими естъ такъ близкая Церкви Заходней Рымской, же и напростѣйшій то сознати будетъ мусѣль, ижъ то завжды была едина святая католическая* апостольская церковь, которую и въ символѣ вѣры нашео христіанское визнаваемъ* (Гарм., 2-Ав); *А протожъ ку показано правды, собралемъ тые артыкулы тымъ порядкомъ: церемоніи Восточное церквы по-Руску, а Рымское по-Полску написалемъ, для вѣдомости досконалшоо обоей сторонѣ. А вѣдже чого хто не дочытаецца въ Рускомъ, того довѣдаецца въ Полскомъ писаню, въ чомъ ся згажають, и въ чомъ отъ себе розни суть, и зъ якими опиніями* (Гарм., 2 адв. – 3).

У тэксце «Гармоніі» адзначаны наступныя групы спасылак.

Да **першай** у колькасных адносінах групы можна аднесці спасылкі, што рэпрэзентуюць маўленне ідэйных апанентаў, прадстаўленых рознымі супольнасцямі (29). У тэксце «Гармоніі» больш, чым у двух папярэдніх, адзначана спасылка на словы праваслаўнага рэцыпіента, які называецца аўтарам *ты* (11) або выступае ў зборным вобразе і называецца *вы* (4): *а якъ же ты можешъ мовити, же...* (Гарм., 40); *Але речешъ: то Латиньскій докторъ такъ мовитъ* (Гарм., 54-Ов); *Гляньтежъ вы, Росіяне, естли то правда, што вы повѣдаете, ижъ...* (Гарм., 32 адв. – 33-И); *А протожъ не естъ то доводъ, што мовите, же...* (Гарм., 38 адв.). Пры гэтым, як і ў папярэдніх тэкстах, самі асабовыя займеннікі *ты* і *а саблѣва вы* часцей за ўсё апускаюцца.

У розных тэкстах І. Пацея, у тым ліку і ў разгледжаных, выступае супольны вобраз праваслаўных – *Русь*. У дадзеным творы з такім жа значэннем выступае зборны назоўнік *Росіяне*: *Гляньтежъ вы, Росіяне, естли то правда, што вы повѣдаете, ижъ...* (Гарм., 32 адв. – 33-И). Часта гэта вобраз малаадукаваных людзей (*неукая Русь*), якія не задумваючыся прымаюць доказы пратэстантаў у справах веравызнання і не імкнуцца *правды дощупатися*. Выяўляецца падобны вобраз і ў тэксце «Гармоніі»: *Але наша Русь тотъ соборъ святой листрыкейскимъ называють, и якусь баламутню и небылицу о томъ соборѣ недавно въ друку выдали* (Гарм., 10). Часцей за ўсё з назоўнікам *Русь* (у такім значэнні) спалучаюцца дзеясловы ў форме множнага ліку, што падкрэслівае яго зборны характар.

Апанентамі Пацея досыць часта выступаюць прадстаўнікі адной з найбольш пашыраных у той час пратэстанцкіх плыней – *евангеликове* (4): *А евангеликове – и Грековъ зъ Русю, и Рымляновъ балвохвалцами и лижюобразками называють* (Гарм., 16), або – як абагулены вобраз – *евангеликъ* (1): *А евангеликъ на то речеть, же то естъ балвохвальство – кланятися перед хлѣбомъ* (Гарм., 41-Л).

Невядомыя праціўнікі уніі, якія таксама выступаюць у абагуленым вобразе, могуць называцца І. Пацеем *противникъ* (1): *Але речеть противникъ, же евангелистове вси три повѣдають, же Христось хлѣбъ прынялъ и роздавалъ* (Гарм., 36), а таксама *противницы* (1): *А што противницы мовятъ, ижъ Сынъ посыланъ былъ тежъ и отъ Духа Светого на проповѣдь евангельскую* (Гарм., 8), або *нѣкоторыя* (1): *А наконецъ смѣють нѣкоторыя и то мовити, ижъ...* (Гарм., 1 адв.).

Цікавымі, вельмі эмацыянальнымі і экспрэсіўнымі з'яўляюцца словы І. Пацея, выказаныя ім у адрас сваіх сучаснікаў Стэфана Зізанія і Гедэона Балабана, якія прадстаўлены ў тэксце як удзельнікі рэлігійнай палемікі. Аўтар не хавае пагарду і сарказм у адносінах да іх і нават дазваляе сабе прамую абразу, што, па праўдзе, сустракаецца ў многіх творах рэлігійнай палемікі, аднак, напэўна, толькі ў І. Пацея ў такой эмацыянальнай форме: *Не вѣмъ же, откуль новый теологъ а старый баламутъ Стефанко Зизанія тое выдраль, и написалъ въ своихъ книжкахъ, ижъ...* (Гарм., 11 адв.); *А тутъ ми ся годитъ прыпоменути проклятую ересь тогожъ Стефана Куколя, который и то смѣль написати въ книжкахъ своихъ, ижъ...* (Гарм., 13-Г); *Пытамъ же тутъ Балабана: откуль овую спросную и проклятую баламутню выдраль, которую въ своемъ «Требнику» нововыданомъ уписаль, то естъ...* (Гарм., 29-3 – 29 адв.).

Другую групу ўтвараюць спасылкі на словы і творы айцоў царквы (27), у тым ліку двойчы адзначаны агульныя спасылкі: *вси немаль светые отцы Восточное церкви вѣрыли и визнавали... а иные писали, ижъ...* (Гарм., 6 адв.); *Нужъ светые богоносные отцы церкви Рымское... тые также о томъ шыроце писали, признаваючи, ижъ...* (Гарм., 57); у астатніх выпадках робяцца спасылкі на план маўлення асобных хрысціянскіх аўтараў, сярод якіх *Генадій патрiарха / Генадій Школярый* (8), *Павель апостоль* (3), *Златоустый* (3), *Кириль Александрийскій* (2), *Грыгорей Великій / Двоесловъ Григорей* (2), *свотой Ниль Касинскій* (2), *Феофилактъ* (1), *Іоанъ святой* (1), *Лука* (1), *Игнатей Богоносець и мученикъ великій* (1), *Августинъ святой* (1). Некаторыя прыклады: *Тотъ же Генадей патрiарха на то отказываетъ*

*У творах І. Пацея вельмі часта прыметнік *католическій* выкарыстоўваецца з тым жа значэннем, што і адпаведны грэчаскі: *katholikos* – 'усаеагульны, галоўны для ўсіх хрысціянскай свету'.

(Гарм., 36 адв.); *Наконецъ и по томъ ничего, што Павелъ апостоль написаль (2 Кор., 5)* (Гарм., 13 адв.); *Бовемъ и Златоустый, описуючы правдивую церковь, такъ мовить* (Гарм., 20 адв.); *О чомъ тотъ же Кириль, на Феодорово писане анафемы 9 пишучы, отказываетъ тыми словами* (Гарм., 8); *Двоесловъ тежъ Григорей, папезъ светый, который жилъ передъ сцызмою... такъ мовить* (Гарм., 34-Ив) і інш.

У тэксце «Гармоніі» адзначана і аднесена да гэтай групы адна падвоеная спасылка на план маўлення «трэцяй» асобы: *А то (повѣда (Генадзь Схаларый. – М. С.)) не мое слова, але Феодора оного зацного Студитского, который то высвѣдчаетъ въ пятойнацать науцѣ своей, противъ иконоборцовъ* (Гарм., 20).

Да трэцяй групы адносяцца спасылкі на царкоўныя законы (3) і адно правіла (1). Некаторыя прыклады: *Седмь дней, повѣдаеть законъ, будете поживати опрѣсноковы, а квашеного никако* (Гарм., 37 адв.); *Але есть тежъ другое правило апостольское, тамъ же недалеко, въ личбѣ 68, гдѣ розказуеть...* (Гарм., 52).

Чацвёртая група – гэта спасылкі на найвышэйшы хрысціянскі аўтарытэт – словы Хрыста (3): *што Христось далѣй, о томъ же Духу Светомъ повѣдаючы, мовить* (Гарм., 7); *Подобно запаметали, што Христось повѣдиль, «што Богъ злучилъ, человекъ да не разлучаетъ»* (Гарм., 46 адв.), адна з гэтых спасылак – падвоеная: *беруть на помочъ слова Христовы, которые мовить у Иоанна: «Духъ истинный, иже одъ Отца исходитъ»* (Гарм., 7).

Асноўная функцыя тэкставых маркёраў дыялагічнасці – рэпрэзентацыя плана маўлення «трэціх» асоб. Часам спасылкі могуць уваходзіць у склад імператыўных канструкцый, напрыклад: *Всего тебѣ искушайте, а што лепшого держите, а на то паметайте, што Христось мовить: «несть ученикъ надъ учителемъ своимъ»* (Унія, 28); *Гмотры жъ тѣтъ, хрестиянскии брате если правдѣ мовать противницы, яковы то новые речы зачатисе мели удъ теперешнихъ владыкъ рѣскихъ* (Справ. апіс., БД); *...нехъ же читають книжки своего власного патриархи Костентинопольского Генадія Школярия, которые написаль противъ своихъ власныхъ Грековъ, боронечы тыхъ артыкуловъ, которые на соборѣ Флорентейскомъ постановилисе* (Гарм., 10-Вв). На нашу думку, функцыю пабуджэння выконваюць у такіх выпадках цэлыя імператыўныя канструкцыі, якія ўключаюць у свой склад і спасылкі. Самі ж па сабе такія спасылкі рэалізуюць усё тую ж функцыю рэпрэзентацыі маўлення «трэціх» асоб, а таму іх цалкам можна разглядаць як маркёры катэгорыі дыялагічнасці.

Такім чынам, спасылкі як тэкставыя сродкі выражэння катэгорыі дыялагічнасці выконваюць у прааналізаваных творах І. Пацея адну з чатырох магчымых функцый – функцыю рэпрэзентацыі маўлення «трэціх» асоб. Ні ўказанне на характар узаемадзеяння сэнсавых пазіцый, ні эксплікацыя аўтадыялагічнасці, ні функцыя пабуджэння непасрэдна ім неўласцівы. Гэтыя задачы рэалізуюцца праз моўныя сродкі (сіntaxічныя, марфалагічныя, лексічныя).

Асноўныя групы спасылак як маркёраў катэгорыі дыялагічнасці – гэта спасылкі на словы і творы айцоў царквы; спасылкі, што рэпрэзентуюць план маўлення ідэйных апанентаў аўтара; спасылкі на словы найвышэйшых хрысціянскіх аўтарытэтаў; спасылкі на царкоўныя дакументы і законы. У прааналізаваных тэкстах прыярытэтныя суадносіны паміж гэтымі групамі розныя (табліца).

Колькаснае прадстаўленне груп спасылак у тэкстах І. Пацея

Група спасылак	«Унія» (1595)		«Справядлівае апісанне» (1597)		«Гармонія» (1608)	
На словы і творы айцоў царквы	97	77,6 %	3	17,6 %	28	43,7 %
Што рэпрэзентуюць маўленне апанентаў	19	15,2 %	7	41,2 %	29	45,3 %
На словы найвышэйшых хрысціянскіх аўтарытэтаў	7	5,6 %	2	11,8 %	3	4,7 %
На царкоўныя дакументы	2	1,6 %	5	29,4 %	4	6,3 %
Агульная колькасць спасылак	125	100 %	17	100 %	64	100 %

На падставе аналізу прыведзеных колькасных падлікаў можна выказаць меркаванне, што суадносіны паміж групамі спасылак у гэтых тэкстах абумоўлены часам напісання самога тэксту і мэтамі яго стварэння. Так, калі ў тэксце «Уніі» найбольш прадстаўлены спасылкі на словы і творы айцоў царквы (77,6 %), то ў напісаных пасля заключэння Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 г. творах «Справядлівае апісанне» і «Гармонія» на першым месцы спасылкі, што рэпрэзентуюць маўленне апанентаў (41,2 і 45,3 % адпаведна), з якімі ўласна і вядзецца палеміка. «Справядлівае апісанне» ў асноўным расказвае пра падзеі, звязаныя з падрыхтоўкай і правядзеннем Берасцейскага сабора, а не абмяркоўвае догматы веры і пад. Менавіта таму ў тэксце гэтага твора спасылак намнога менш у параўнанні з двума іншымі, аднак у ім больш прадстаўлены спасылкі на царкоўныя дакументы. У той жа час у тэксце «Гармоніі», засяроджанай якраз на апісанні і тлумачэнні асноў веравызнання, амаль аднолькава прадстаўлены і спасылкі на словы ідэйных апанентаў, і спасылкі на словы і творы айцоў царквы.

Усе названыя тэкставыя маркёры катэгорыі дыялагічнасці сведчаць пра сталую літаратурна-пісьмовую традыцыю іх выкарыстання, высокую ступень развітасці і пашыранасці ў мове разгледжаных твораў І. Пацея, якія з'яўляюцца часткай вельмі багатай плыні старабеларускіх рэлігійна-палемічных сачыненняў канца XVI – пачатку XVII ст.

Скарачэнні

Гарм. – Гармония, альбо Согласіе вѣтры, сакраментовъ и церемоней святое Восточное церквы съ костеломъ Римьскимъ // Русская историческая библиотека. СПб., 1882. Т. 7. С. 169–222; **Справ. апіс.** – **Справедливое описание поступку и справы синодовое и оборона згоды и единности съвершенное, которая се стала на синоде верстейскомъ** [Вильня, 1597]. (Паводле мікраформы з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі); **Унія** – Унія, альбо Выкладъ преднейшыхъ артыкуловъ, ку зъодноченью грековъ съ костеломъ римскимъ належащихъ // Русская историческая библиотека. СПб., 1882. Т. 7. С. 111–168.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

- Валгина Н. С. Теория текста. М., 1998, 2003.
 Галенчанка Г. Я. Невядомыя і малавядомыя помнікі духоўнай спадчыны і культурных сувязей Беларусі XV – сярэдзіны XVI ст. Мінск, 2008.
 Дускаева Л. Р. Категория диалогичности (функциональная семантико-стилистическая) (ФССК) // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. 2-е изд. М., 2006. С. 130–139.
 Захарова М. С. Диалогичность как категориальное свойство текста [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://tea4er.ru/home/volume5> (дата обращения: 29.09.2014).
 Кожина М. Н. О диалогичности письменной научной речи. Пермь, 1986.
 Корниенко Е. Р. Текст сквозь призму философии М. М. Бахтина // Знание. Понимание. Умение. 2010. № 1. С. 128–133.
 Свістунова М. І. Функцыянаванне лексемы унія ў творах рэлігійнай палемікі // Studia Białorutenistyczne. Lublin, 2011. № 5. S. 291–304.

Паступіў у рэдакцыю 30.09.2014.

Марына Іосіфаўна Свістунова – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта БДУ.

УДК 811.161.1

В. К. ГОЛУБЕВА

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ НЕСТАНДАРТНЫХ НАРЕЧНЫХ СОЧЕТАНИЙ В ЛИРИКЕ БОРИСА ПАСТЕРНАКА

Резюме. Показано, что необычная синтагматика наречий маркирует уникальность поэтической системы Б. Пастернака, который стремится переосмыслить традиционные представления о действительности. В его нестандартных наречных сочетаниях отражаются такие ключевые темы и мотивы творчества, как восхищение великолепием бытия, единство самых разнообразных и далеких явлений мира, максимальная интенсивность протекания процессов и др. С помощью метафорических сочетаний наречий поэт осуществляет «монтаж» зрительных образов и передает межассоциативные сопоставления признаков. Нестандартная синтагматика наречий позволяет автору создать психологически точные портреты и выразительные пейзажи с преобладанием персонифицированных картин природы. В неузуальных адвербиальных конструкциях в полной мере проявляется стилевая манера Б. Пастернака: ориентация на фонетическую близость комбинируемых лексем, имитация непосредственности и непринужденности поэтической речи за счет введения в нее как семантически избыточных элементов, так и свернутых сочетаний.

Ключевые слова: Борис Пастернак; наречие; поэтический текст; нестандартная синтагматика; эстетическая значимость; синестетический образ; персонификация; метонимия; компрессия; смысловая избыточность.

Abstract. In the article it is shown that unusual syntagmatics of adverbs marks unicity of poetic system of B. Pasternak who strives to rethink traditional ideas of the world. In the author's non-standard adverbial combinations such key themes and motives of his creativity as admiration of magnificence of life, unity of the most various and far phenomena of the world, maximum intensity of course of processes, etc. are reflected. By means of metaphorical combinations of adverbs the poet carries out «installation» of visions and reports interassociative comparisons of signs. Non-standard syntagmatics of adverbs serves the author for creation of psychologically exact portraits and expressive landscapes with prevalence of the personified nature pictures. B. Pasternak's style manner is fully manifested by non-usual adverbial constructions: orientation to phonetic proximity of the combined lexemes, imitation of a spontaneity and ease of the poetic speech due to introduction to it of both semantic excess elements, and the compressive combinations.

Key words: Boris Pasternak; adverb; poetic text; non-standard syntagmatics; aesthetic value; synesthetic image; personification; metonymy; compression; semantic redundancy.

Что такое поэзия? Это союз двух слов, о которых никто не подозревал, что они могут сочетаться и которые открывают нам новую тайну всякий раз, как мы их произносим совместно.

Федерико Гарсиа Лорка

Феномен поэтических аномалий вызывает интерес у обоих участников коммуникативного акта – как адресанта, так и адресата. Неравнодушного и креативного читателя привлекают загадочность и «опасность» аномалии, которая заставляет думать, а значит, творит мысль (см. Арутюнова 1987, 4). В свою очередь, поэт, осознавая избирательность человеческого восприятия, стремится к созданию необычных речевых единиц, передающих концептуальные смыслы. Как и лексические новообразования, нестандартная синтагматика рельефно представляет индивидуально-авторский мир, поскольку объединение понятий позволяет судить о чувстве сходства и «дерзости глазомера» художника слова*.

*Ср. «Искусство – дерзость глазомера…» (Пастернак 1989).